

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ
Центр післядипломної освіти, дистанційного та заочного навчання

Кафедра кримінального процесу та криміналістики

КЕЙС
заняття на тему
«Слідчий експеримент»

Підвищення кваліфікації
слідчих поліції 12 днів

Інформація про викладача:
к.ю.н., старший викладач
ТАТАРИН Ігор Іванович
0673669667

Львів -2021

Тема «Слідчий експеримент»

Годин на тему – 4
Занять – 4 (4 академічні години)

Навчальна мета: удосконалення поняттєво-категоріального апарату з відповідної теми та систематизованих стійких знань слухачів, поглиблення теоретичних знань (уявлень) щодо особливостей, видів проведення слідчого експерименту у кримінальному провадженні.

Міжтематичні зв'язки: особливості використання спеціальних знань під час досудового розслідування, речові докази та документи, правові основи використання криміналістичної техніки, взаємодія слідчого з оперативними підрозділами, розслідування дорожньо-транспортних пригод.

План лекції

1. Загальна характеристика слідчого експерименту.
2. Підготовка до слідчого експерименту.
3. Перевірка під час слідчого експерименту показів підозрюваного щодо наявності чи відсутності співучасників, попередньої змови та перевірка показів учасників кримінального провадження стосовно їх можливостей бачити, чути, відчувати запахи, учиняти певні дії. Фіксація ходу проведення слідчого експерименту.

1. Загальна характеристика слідчого експерименту

Під слідчим експериментом слід розуміти слідчу (розшукову) дію, яка полягає у відтворенні процесуально-значущих обставин події кримінального правопорушення з метою перевірки і уточнення зібраних доказів, отримання нових доказів, перевірки версій щодо обставин, що підлягають доказуванню.

Відповідно до ст. 240 КПК України, слідчий, прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань.

Загальний процесуальний порядок проведення слідчого експерименту визначається кримінально-процесуальним законом, який встановлює, що обов'язковим учасником експерименту є посадова особа, яка його проводить і

поняті. До участі в слідчому експерименті можуть бути залучені підозрюваний, потерпілий, свідок, захисник, представник, спеціаліст.

З огляду доказового значення результатів слідчої (розшукової) дії, участь особи, дії або показання якої перевіряються, повинна бути добровільна. Виконання цих дій допускається за умови, що при цьому не створюється небезпека для життя і здоров'я осіб, які беруть у ньому участь, чи оточуючих, не принижується їхня честь і гідність, не завдається шкода.

Під час проведення слідчого експерименту можуть проводитися:

- вимірювання;
- фотографування;
- звуко- чи відеозапис;
- складатися плани і схеми;
- виготовлятися графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу.

Про проведення слідчого експерименту складається протокол, в якому докладно викладаються умови і результати слідчої (розшукової) дії.

З точки зору можливих джерел отримання криміналістичної інформації для розслідування кримінального правопорушення слідчий експеримент має певні спільні риси з слідчим оглядом та експертизою. Разом з тим, кожна з цих слідчих (розшукових) дій має своє специфічне завдання, методи і засоби їх виконання, процесуальну регламентацію.

Цілями слідчого експерименту є:

- перевірка та уточнення зібраних в кримінальному провадженні доказів;
- одержання нових доказів;
- перевірка слідчих версій;
- встановлення обставин, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення.

Шляхом проведення слідчого експерименту не може бути перевірена подія в цілому, що розслідується. У зв'язку з цим слідчий експеримент повинен

розглядатися як дослідження окремих важливих джерел криміналістичної інформації кримінального правопорушення.

Специфічність даної слідчої (розшукової) дії полягає в тому, що вона має комплексний характер. Криміналістично значуща інформація отримується як від особи, показання якої перевіряються (пояснення особи, демонстрація її дій, навичок, можливостей бачити, чути тощо), так і від матеріальної обстановки на місці події (сама обстановка місця події, сліди і матеріальні об'єкти, що залишилися під час підготовки, вчинення і приховування кримінального правопорушення).

2. Підготовка до слідчого експерименту

Слідчий експеримент має починатися з ретельної підготовки, яка включає в себе наступні стадії:

1. Визначення мети, виду і конкретних завдань слідчого експерименту. Ця стадія включає ретельний аналіз усього комплексу інформації, що була отримана під час допиту підозрюваних, потерпілих, свідків, огляду місця події, проведених експертиз, аналізу оперативних матеріалів тощо. При цьому провадиться оцінка їх достовірності і достатності.

2. Повторний допит особи, показання якої будуть перевірятися. У випадках, коли під час первинного допиту не отримана згода особи на проведення даної слідчої (розшукової) дії, або інформація, що підлягає перевірці, недостатньо повно і деталізовано зафіксована, необхідно провести повторний допит.

Якщо експеримент повинен відбутися через значний час після допиту, або у слідчого з'явилася інформація, що особа має намір відмовитися від участі в слідчій (розшукової) дії, змінити свої показання, слідчий повинен провести додатковий допит.

3. Визначення змісту та умов проведення експерименту. Зокрема, місця проведення експерименту. Для цього доречно провести попереднє ознайомлення слідчого з місцем і обстановкою проведення перевірки показань. Така рекогносцировка дозволяє вирішити наступні **завдання:**

а) наочно ознайомитися з місцем проведення слідчої (розшукової) дії; встановити відповідність отриманої під час допиту інформації об'єктивній існуючій обстановці; вирішити питання щодо необхідності проведення реконструкції з метою наближення реальної обстановки до обстановки, що мала місце під час кримінального правопорушення;

б) при необхідності отримати пояснення від особи, показання якої будуть перевірятися, щодо невідповідності обстановки на місці події її показанням;

в) спланувати заходи, які повинні забезпечити оптимальний варіант проведення слідчої (розшукової) дії: виключення можливості втечі обвинуваченого; його насильницького звільнення; вбивства; запобігання доступу на місце проведення слідчої (розшукової) дії сторонніх осіб.

4. Забезпечення кримінально-процесуальної можливості проведення слідчого експерименту. У відповідності до п. 5 ст. 240 КПК України слідчий експеримент, що проводиться у житлі чи іншому володінні особи, здійснюється лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, або прокурора.

5. Визначення кола учасників експерименту. Обов'язковим учасником відтворення дій, обставин події, а частіше за все дослідів і випробувань є особа, показання якої будуть перевірятися. У зв'язку з цим отримання та аналіз інформації про таку особу може допомогти встановленню необхідного психологічного контакту, що вкрай необхідно для безконфліктного проведення слідчої (розшукової) дії. Крім того, слідчий, на підставі отриманої інформації, буде мати змогу висунути версії щодо мотиву добровільної згоди на проведення слідчого експерименту на місці. Практика розслідування кримінальних правопорушень свідчить про те, що такими мотивами можуть бути як намагання допомогти слідству встановити об'єктивну істину в кримінальному провадженні, так і протидія слідству шляхом: знищення речових доказів на місці події, здійснення втечі під час перевірки, спрямування слідства на неправильний шлях тощо. Інформація про особу, показання якої будуть перевірятися, може бути

отримана з матеріалів кримінального провадження, узагальнення незалежних характеристик, консультацій психолога, оперативних матеріалів.

Відповідно до п. 5 ст.223 КПК України обов'язковими учасниками експерименту є також поняті. Їх кількість залежить від виду, мети та завдань експерименту. Враховуючи специфіку даної слідчої (розшукової) дії (перевірка може відбуватися поза населеним пунктом, для перевірки необхідний значний об'єм часу, перевірка показань декількох осіб, ризик для життя і здоров'я понять під час втечі або замаху на життя особи, показання якої перевіряються), слідчий повинен заздалегідь здійснити заходи щодо їх підбору та залучення. В якості понять не слід запрошувати осіб, які мають психічні і фізичні вади (поганий зір, слух).

У випадках, коли слідчий експеримент проводиться за декількома однотипними епізодами (наприклад, квартирні крадіжки), або перевіряються показання декількох підозрюваних по одному кримінальному правопорушенню, для кожного випробування доцільно залучати нових понять. Це обумовлено тим, що поняті, які неодноразово беруть участь у проведенні перевірки з різними суб'єктами на одному місці або з одним суб'єктом на різних місцях, з часом можуть сплутати обставини і деталі перевірки під час їх допиту в судовому засіданні, що може вплинути на доказове значення слідчої (розшукової) дії.

Залежно від характеру завдань експерименту, місця його проведення, особи підозрюваного, вірогідного мотиву добровільної згоди на проведення перевірки, слідчий визначає склад додаткових учасників слідчої (розшукової) дії. Як правило, до складу групи входять оперативні працівники у кількості, що необхідна для ефективного забезпечення випробування, а також спеціалісти. Частіше за все як спеціалістів залучають спеціаліста-криміналіста, судового медика. Проте, не виключено запрошення інших осіб, чиї спеціальні знання можуть бути потрібні під час проведення експерименту. Крім того до складу групи може входити: кінолог з службово-розшуковою собакою; для обстеження водосховищ – водолаз; для забезпечення безпеки учасників слідчої (розшукової) дії, виключення можливості втечі особи, насильницького звільнення або вбивства

– необхідна кількість охорони; технічні працівники для проведення певного обсягу фізичної роботи (наприклад, копання ґрунту для пошуку трупа).

6. Визначення та підготовка необхідних техніко-криміналістичних та спеціальних засобів, транспорту для проведення слідчого експерименту. Своєчасна підготовка необхідних засобів, знарядь, інструментів, речових доказів (або їх аналогів) та їх використання під час проведення слідчої (розшукової) дії відіграє суттєве значення як для фіксації ходу провадження експерименту, так і для отримання нових доказів по кримінальному провадженню. Крім уніфікованого чемодана слідчого (незалежно від його модифікації) при проведенні експерименту можуть бути застосовані: відеокамера, магнітофон (диктофон), засоби зв'язку, засоби додаткового освітлення, джерела ультрафіолетових променів, металошукач, прилад для виявлення схованих трупів (газовий аналізатор), магнітний шукач, трал для дослідження водосховищ, матеріал для пакування виявлених об'єктів тощо.

Зважаючи на те, що місце проведення експерименту може знаходитися на місці вчинення кримінального правопорушення або на місці, де злочинець готувався до нього чи намагався приховати сліди злочинної дії, слідчий повинен вирішити питання щодо забезпечення групи транспортними засобами. Їх кількість та призначення залежить від завдань експерименту. Спеціальний транспорт потрібен у випадках, коли підозрюваний знаходиться під арештом і його необхідно доставити до місця проведення експерименту з додержанням правил транспортування даної категорії осіб, або коли передбачається виявлення об'єктів, що потребує використання спеціальної техніки (наприклад, евакуатор для транспортування автомашини).

У випадках, коли перевіряються показання декількох осіб щодо одного епізоду, доцільно для кожної перевірки запрошувати іншого водія. Це дозволить не піддавати сумніву самостійність дій особи, показання якої перевіряються, під час обрання нею маршруту руху.

7. Складання плану слідчого експерименту. Зважаючи на те, що слідчий експеримент досить складна слідча (розшукова) дія, криміналістична теорія і

слідча практика вважає доцільним скласти план його проведення. Спеціально розробленої форми плану не існує, оскільки у випадках відтворення певних дій, обставин певної події слідчий повинен змодельовати хід слідчої (розшукової) дії (тобто написати сценарій), керуючись обставинами реального, конкретного кримінального правопорушення.

Проте, план слідчого експерименту, як і будь якої іншої слідчої (розшукової) дії, повинен передбачати певні тактико-організаційні дії та заходи, що спрямовані на встановлення обставин кримінального правопорушення. А саме: місце і час проведення експерименту; учасників слідчої (розшукової) дії, їх ролі під час проведення експерименту і місце розташування; перелік дослідницьких дій і випробувань, їх послідовність і кількість; техніко-криміналістичні і допоміжні технічні засоби; заходи забезпечення охорони місця проведення експерименту для запобігання доступу на місце перевірки сторонніх осіб, а також можливості втечі або вбивства особи, показання якої перевіряються; заходи з можливого проведення реконструкції під час проведення слідчої (розшукової) дії; підготовка і використання макетів, які повинні замінити об'єкти, що пов'язані з подією кримінального правопорушення; конкретних відповідальних осіб за виконання організаційно-технічних заходів.

Загальні тактичні положення проведення слідчого експерименту:

1. Слідчий експеримент (коли це має істотне значення для результату) слід проводити в умовах і обстановці, максимально наближених до тих, у яких відбувалася подія.

2. У випадку, коли обставини події кримінального правопорушення тісно пов'язані або мають важливе значення для встановлення об'єктивної істини, слідчий експеримент бажано проводити на тому самому місці, де відбулася подія, яку перевіряють.

3. Слідчий експеримент має проводитися в той же період року, час, коли відбулася подія, яку перевіряють. Це пов'язано з необхідністю створення аналогічних умов сприйняття навколишнього середовища для учасників експерименту.

4. Для проведення слідчого експерименту бажано використовувати ті знаряддя, прилади, засоби, що застосовувалися під час події. У випадках коли вони є речовими доказами, що можуть змінити свої індивідуальні ознаки під час використання, або є суспільно небезпечними (холодна зброя, предмети, якими можна нанести тілесні ушкодження тощо) їх потрібно замінити однорідними предметами, або макетом.

5. Експериментальні досліді при деяких видах дослідження повинні проводитися в такому ж темпі, в якому відбувалася подія.

6. Дослідницькі дії необхідно повторювати неодноразово. При повторенні дослідів важливо змінювати умови експерименту, що надає змогу виключити випадкові результати. Досліді не доцільно повторювати у випадках, коли результати першого експерименту не викликають жодних сумнівів.

Перед проведенням слідчого експерименту особам, які беруть у ньому участь, роз'яснюються їх права і обов'язки, передбачені КПК, а також відповідальність, встановлена законом.

Проведення слідчого експерименту у нічний час (з 22 до 6 години) не допускається, за винятком невідкладних випадків, коли затримка в його проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення тощо.

3. Перевірка під час слідчого експерименту показів підозрюваного щодо наявності чи відсутності співучасників, попередньої змови та перевірка показів учасників кримінального провадження стосовно їх можливостей бачити, чути, відчувати запахи, учиняти певні дії. Фіксація ходу проведення слідчого експерименту.

На місці проведення слідчого експерименту слідчий повинен здійснити такі організаційні заходи:

- попередньо оглянути місце дослідницьких дій та організувати охорону місця проведення;

- зафіксувати обстановку;
- провести інструктивну нараду серед усіх учасників, роз'яснити мету і зміст досліджень, порядок проведення, права та обов'язки учасників тощо;

Проведення “інструктажу” повинно охоплювати не тільки технічну сторону проведення слідчої (розшукової) дії, а й інформування учасників про порядок її проведення.

Слідчий повинен вказати учасникам на недопустимість дій, що мають навідний характер.

- забезпечити безпеку учасників;
- оптимально розташувати учасників слідчої (розшукової) дії на місці. Це є запорукою отримання позитивних результатів та дозволяє уникнути процесуальних помилок і тактичних прогалин;
- визначити вихідну точку, з якої буде розпочинатися СРД та напрямки й порядок пересування.

Слідчий повинен враховувати, що у слідчій (розшуковій) дії може брати участь значна кількість осіб. Зважаючи на це, необхідно завчасно визначитися з характером і обсягом доказової інформації, яку можна надати учасникам.

З метою нерозголошення отриманої інформації конче потрібно обмежити число учасників цієї дії. Обмежене число учасників слідчої (розшукової) дії передбачає необхідність визначення оптимальної кількості осіб, які залучаються до проведення дослідницьких дій. Тут діє принцип: чим більше, тим гірше, адже завжди існує ризик розголошення отриманих результатів.

Після проведення організаційно-підготовчих заходів слідчий переходить до робочого етапу.

Закінчивши організаційно-підготовчі заходи та перебуваючи разом з учасниками на місці, з якого намічено почати перевірку показань, слідчий пропонує особі, чиї показання перевіряються, вказати маршрут до місця події, після чого усі учасники розпочинають рух за вказаним цією особою напрямом.

Вибір тактики перевірки показань на місці залежить здебільшого від оперативної інформації, наданої слідчому, що дозволяє попередньо зорієнтувати

слідчого на характер слідчої (розшукової) дії та особу, чий показання будуть перевірятися.

Слідча (розшукова) дія починається з пропозиції особі, чий показання перевіряються, вказати місце початку маршруту пересування, про який вона давала пояснення, та кінцевий пункт призначення. Після прибуття на місце їй пропонується назвати ознаки, за якими упізнано об'єкт, та за необхідності продемонструвати дії, що здійснювалися під час злочинної події.

Надання повної ініціативи особі, чий показання перевіряються.

Особа, чий показання перевіряються, повинна рухатися попереду усієї групи учасників слідчої (розшукової) дії та самостійно вказувати на шлях слідування, звертаючи увагу на орієнтири місцевості та місця, які пов'язані з обставинами досліджуваної події. Показ об'єктів, ділянок місцевості рукою не є обов'язковим.

Слідчий або оперативний працівник ні в якому разі не повинні брати ініціативу у свої руки, оскільки їх дії будуть мати навідний характер.

Під час руху слідчий повинен з'ясовувати в особи за якими прикметами вона орієнтується, обирає напрямок руху та впізнає місце події. При цьому, у випадку невпевненості дій підозрюваного, слідчий не повинен втручатися у дії особи, зокрема, поправляти її, виказувати сумніви щодо правильності обраного шляху та ін. Проте він може зупинити рух, наприклад, з метою фіксації показаного, або, застосовуючи прийоми "пожвавлення" пам'яті, поставити конкретизуючі, уточнюючі або деталізуючі запитання.

Слідчий повинен ретельно спостерігати за тим, щоб дії допитуваної особи були самостійними, а підказування та навідні питання з боку інших учасників слідчої (розшукової) дії повністю виключеними.

Якщо процесуальна дія відбувається пішим порядком, то з метою запобігання втечі з місця поруч з підозрюваним (особливо, якщо до нього застосований запобіжний захід взяття під варту) може рухатися конвоїр, пристебнутий кайданками.

Неприпустимо! У слідчій практиці існують випадки, коли співробітники правоохоронних органів намагаються швидко розкрити злочин, застосовуючи заходи навісного характеру.

У випадку, якщо група слідує на місце на автотранспорті, то особа, чий показання перевіряються, повинна знаходитися на передньому сидінні поряд із водієм. Якщо особу супроводжують конвоїри, то вони розташовуються на задньому сидінні. *Водій зобов'язаний виконувати вказівки особи, чий показання перевіряються щодо змін у напрямку руху.*

Якщо ведеться відеозапис, то спеціаліст з камерою повинен рухатися збоку учасників слідчої (розшукової) дії, паралельно.

Поєднання показу та розповіді під час виходу на місце.

Важливим тактичним прийомом є органічне поєднання розповіді з показом підозрюваним об'єктів та деталей обстановки, що вказує на правдивість його показань, у поєднанні з демонстрацією дій про обставини, що мають значення для провадження.

Показання підозрюваного повинні викладатися у формі “вільної розповіді” та випереджати показ об'єктів.

При цьому неприпустимо давати пояснення про увесь хід дослідження по завершенні даної слідчої (розшукової) дії.

Останнім часом слідчі обмежуються фактичним виходом на місце події, де злочинці повторюють дані під час допитів показання. Після цього відразу проводиться фотографування осіб, які вказують на певний об'єкт, і таким чином закріплюється їх показання, що суттєво знижує доказове значення отриманих результатів.

Отже, перевіряючи показання злочинців, слідчий повинен прагнути до того, щоб підозрювані демонстрували не тільки свої дії, а й дії інших співучасників злочину, що може сприяти викриттю кого-небудь у неправдивості та деталізації показань. Перевіряючи показання лідера злочинної групи, основну увагу слід звертати на обставини, які підтверджують факт організації чи керування угрупованням.

Проведення перевірки показань з кожним підозрюваним (обвинуваченим) окремо.

У тих випадках, коли кілька підозрюваних у одному кримінальному провадженні висловили бажання вказати одне й те ж місце та шляхи підходу (відходу) до нього, слідчий повинен виїхати на місце з *кожною особою окремо*.

Групова перевірка показань з участю двох або більше осіб, чії показання уточнюються й перевіряються, є недопустимою.

Дача пояснень особою, чії показання перевіряються, з «упередженням».

Дача показань з упередженням є важливим тактичним прийомом. Під час наближення до місця перевірки показань слідчий повинен заздалегідь уточнювати у підозрюваного відомості про об'єкти, їх стан, положення та взаємне розташування, порівнюючи їх із реальною обстановкою. Слідчий повинен запитувати особу, які відомі споруди зустрінуться на маршруті руху до місця події. Особа дає відповідні пояснення, наприклад, супермаркет «Фоззі», кінотеатр «Люм'єр» і т.п. Під час руху усі учасники переконуються, що так і є. Далі, на підході до будинку, з якого, наприклад, було вчинено крадіжку, необхідно запропонувати особі пояснити, скільки під'їздів має цей будинок і в якому з них знаходиться квартира потерпілого. Далі, не заходячи до під'їзду будинку, доцільно запропонувати особі пояснити, на якому поверсі знаходиться вказана квартира, з якого боку (лівого чи правого) вона розташована, які конструктивні особливості мають входні двері цієї квартири. Після пояснень особи необхідно увійти до під'їзду, піднятися на вказаний нею поверх і переконалися у правдивості її показань. Перш ніж увійти до цієї квартири, треба запропонувати особі пояснити кількість та розташування кімнат у ній, особливості домашньої обстановки і в якій саме кімнаті викрадені конкретні речі та цінності. Лише тільки після цього необхідно входити до квартири та переконалися в об'єктивності показань.

Таким чином, вищезазначений тактичний прийом дозволяє слідчому переконатися в поінформованості та повній злочинній обізнаності осіб, чії

показання перевіряються, з обстановкою місця події та дрібними деталями, дізнатися про які від третіх осіб неможливо.

Поєднання перевірки показань на місці з дослідженням місць або предметів.

Найбільш розповсюдженою помилкою слідчих під час виходу на місце є обмеження особи, чий показання перевіряються, тільки показом та розповіддю, без проведення огляду вказаних нею місць або об'єктів. Це призводить до того, що слідчий не виявляє, а втрачає докази, що підтверджують правдивість показань підозрюваних та мають важливе значення для встановлення істини.

До таких об'єктів можна віднести речі, що залишені злочинцями на місці події, знаряддя злочину, викрадені предмети й цінності, різноманітні сліди, що залишилися невиявленими під час огляду місця події, та ін. Такі об'єкти повинні бути ретельно досліджені та вилучені слідчим.

Характер пошукових заходів, різноманітність науково-технічних засобів пошуку залежать від характеру та специфіки об'єктів пошуку.

Необхідно зазначити, що *під час огляду певних місць або предметів слідчий отримує нові докази та інформацію, на підставі якої можна проаналізувати показання підозрюваних, порівнюючи їх з реальною обстановкою на місці. При цьому необхідно враховувати результати раніше проведених слідчих (розшукових) дій.*

Важливим тактичним прийомом є *співставлення показань з реальною обстановкою*, що дозволяє дійти висновків про причетність конкретних осіб до злочинної діяльності, встановити причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, та своєчасно вжити заходів щодо їх усунення.

Слідчий повинен надати можливість особі, чий показання перевіряються пояснити причини розбіжностей між показаннями та реальною обстановкою місця події. *Слідчий не повинен поспішати із негативними висновками щодо невідповідності пояснень допитуваного.*

Якщо допитуваний наполягає на своїх показаннях, то перевірку необхідно продовжувати, а якщо заявить, що його попередні показання є неправдивими і

відмовиться від них, то перевірку показань необхідно припинити і провести повторний допит з оформленням, відповідного протоколу. У протоколі перевірки показань на місці у такому випадку необхідно зафіксувати факт, що допитаний не зміг вказати місце та обстановку події, що перевіряється, та відмовився від показань, які він дав раніше.

Спостереження за поведінкою осіб.

Актуалізація забутого у пам'яті осіб.

Нерідко під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії у особи, чиї показання перевіряються, виникають певні складнощі пригадати певні обставини. Особливо це стосується осіб, які учинили кілька однотипних злочинів, епізоди яких “нашаровуються” у їх пам'яті. Тому іноді злочинцям досить важко відтворити механізм злочину.

Слідчому слід працювати по кожному епізоду окремо, можна поставити уточнюючі чи конкретизуючі питання та ін.

Забезпечення безпеки осіб.

Для забезпечення безпеки учасників слідчої (розшукової) дії слідчий повинен за затриманими підозрюваними, чиї показання перевіряються встановити негласне спостереження, контроль та охорону.

Усі експериментальні дії та випробування, що застосовуються під час слідчої (розшукової) дії, не повинні граничити з учиненням нового аналогічного злочину. Проте такі випробування можуть бути пов'язані зі спричиненням виправданого та незначного матеріального збитку, наприклад, під час проведення експериментальних випробувань технічних виробів на їх міцність.

Категорично забороняється проводити експерименти з використанням об'єктів, які є небезпечними для життя та здоров'я громадян, пов'язаних із загрозою знищення (пошкодження) державного чи індивідуального майна громадян, порушенням публічного порядку і безпеки або приниженням честі та гідності людини.

Неодноразове й поетапне (стадійне) проведення дослідів та повторення випробувальних дій у змінних умовах.

Усі дослідницькі дії повинні проводитися неодноразово і у змінних умовах з метою забезпечення достовірності та виключення можливості отримання випадкових результатів. Наприклад, при встановленні можливості сприймати мають бути продемонстровані різні об'єкти, щоб можна було переконатися у стійкості їх розпізнавання суб'єктом експерименту.

Головною метою неодноразового повторення дослідницьких дій є отримання постійного та достовірного результату. Кількість повторень визначається слідчим залежно від характеру провадження, тривалості кожного дослідження та ситуації, що склалася. Зокрема, під час автотехнічної експертизи при дослідженні гальмової системи транспортних засобів передбачається проведення не менше трьох експериментальних дій.

Проводити дослідження необхідно поетапно, тобто уся досліджувана подія розбивається на певні етапи. За кожним вказаним етапом проводиться окреме дослідження і за результатами усі вони об'єднуються, дозволяючи слідчому отримати уявлення про усю подію.

Бувають випадки, коли особливості події вимагають розділити слідчо-оперативну групу і тоді в кожній підгрупі призначається керівник, яким повинен бути інший слідчий зі створеної спеціальною постановою слідчої групи. В кожній підгрупі повинні бути свої поняті та необхідні спеціалісти, для кожної підгрупи складається свій план дій, що узгоджується із загальним планом. Всі підгрупи знаходяться на постійному зв'язку з керівником слідчого експерименту, повідомляють йому про рух, видимість і інші обставини, виконують його вказівки. Потім складається спільний протокол з розділами про результати відтворення кожною групою, загальні результати і всі учасники його підписують.

Аналогічно потрібні підгрупи для перевірки можливості чути чи бачити на великій відстані або через перешкоду. Керівники підгруп або заздалегідь домовляються про час певних дій (пострілів, криків, пересувань), або керівник відтворення дає їм команду засобами зв'язку. В таких випадках складаються плани та схеми з необхідними відстанями й іншими умовами (наявність стіни, дерев, горба тощо), де і коли проводились певні дії та де знаходилась особа, яка

повинна була їх сприймати. Для виключення випадковості результату дії повторюються неодноразово, з однією чи різними сприймаючими особами, при можливості групи міняються місцями, щоб всі учасники експерименту повністю оцінили його обставини і результати.

Найважливішим тактичним прийомом експерименту є реконструкція, моделювання обставин події на основі аналізу даних огляду місця події, допитів свідків і потерпілих, оперативно-розшукових даних – які матеріальні сліди і де подія повинна була залишити, які з них могли зникнути або бути пошкодженими, зіставлення побудованої моделі з об'єктивними даними відтворення. При моделюванні потрібно враховувати, що злочинець і потерпілий діяли в надзвичайній, екстремальній ситуації, тому могли вчиняти діяння, неможливі в звичайних умовах. Якщо модель вірна, то вона підтверджується наявними слідами або їх відсутністю, допомагає відшукати сліди і предмети, які навіть були не помічені або упущені. Реконструкція і моделювання події повинні проводитись до початку експерименту, під час його проведення і після закінчення, що інколи викликає необхідність в додатковому огляді всього місця події, або його частини.

Під час проведення слідчого експерименту потрібно спланувати декілька варіантів і спроб, з різними статистами та різною технікою, щоб виключити сумнів у об'єктивності результатів. Наприклад, водій заявив, що не бачив вночі габаритних вогнів автомашини, що стояла, оскільки водій і пасажир, відмотуючи буксирний трос, їх закривали. При проведенні експериментів із різними особами в 2-х випадках вогнів видно не було, в 3-х – було видно один, в 1-му випадку – обидва вогні. При перевірці можливості чути бійку в сусідів, сидячи в кухні, перевірялось при виключенні всіх приладів, при працюючому моторі холодильнику, при шумі мотору автомашини під вікном і виявилось, що чути можна лише в повній тиші.

Якщо перевіряється можливість виконати певні дії, чути, бачити, перенести вантаж тощо, можна використати декілька статистів з різними або подібними даними. Наприклад, коли особа злочинця невідома, то можливість виконати певні дії перевіряється за допомогою різних людей, щоб отримати

додаткові дані про вірогідного злочинця, його силу, зріст тощо. Коли виникає сумнів, що відомий злочинець сам підняв певний вантаж, то статисти повинні мати схожі до нього фізичні дані. В таких випадках в протоколі обов'язково описуються всі спроби, їх умови та результати.

Специфіку має перевірка можливості чути певну розмову, при цьому особа, яка слухає, не повинна заздалегідь знати її зміст, слідчі і поняті навпаки ознайомлюються з ним, в ході відтворення проводиться звукозапис розмови в місці проголошення. Потім особа, яка слухала, повинна відтворити її зміст, що записується до протоколу і відмічається, що чули інші учасники; це повторюється декілька разів з різними текстами, за необхідності в різних умовах. Наприклад, якщо особа чула розмову з іншої кімнати через стіну, то вона проводиться декілька разів в різних місцях кімнати, різною силою голосу, обов'язково різних текстів, навіть якщо особа чула конкретні слова чи вигуки.

При перевірці можливості бачити важливо не тільки сила освітлення, а й його напрямок, джерело, хмарність, туман, інші фактори. Наприклад, галогенна лампочка фари автомобіля дає інше сприйняття кольору, ніж звичайна, забруднення фари впливає на силу і розсіювання освітлення. Різне буде освітлення кімнати, якщо в люстрі горить одна лампочка чи всі п'ять, в ясний день сонце світить через вікно в глибину кімнати чи під значним кутом. Якщо встановлено час спостереження, то метеослужба може дати дані про час подібного освітлення в інший день (кут підйому сонця над горизонтом, знаходження в певній точці тощо), але для об'єктивності експерименту потрібно врахувати й інші метеорологічні особливості. Перевірка також повинна проводитись неодноразово, при різних умовах.

Якщо перевіряється можливість особи чути, бачити, відчувати запахи, вчиняти певні фізичні дії, в необхідних випадках призначається судово-медична експертиза з участю спеціалістів – окуліста, ЛОР, хірурга, спортивного тренера тощо. Ця експертиза призначається після експерименту, щоб перевірити об'єктивність його результатів, або перед ним, коли виникає сумнів у стані здоров'я особи, покази якої перевіряються. Наприклад, підозрюваний заявив, що

вночі не впізнав тещу, яка виносила забуті нею в машині речі з гаража, прийняв за грабіжника і застрелив, під час експерименту в максимально наближених умовах нікого не впізнавав, хоча інші учасники чітко розрізняли людей. Судово-медична експертиза встановила, що в результаті захворювання очей обвинувачений погано бачить в темряві, що підтвердило уявну оборону.

Запропоновані рекомендації можуть бути застосовані для вирішення таких завдань, як:

1. Перевірка показів підозрюваного про наявність чи відсутність співучасників, попередньої змови. З метою зменшення відповідальності або укриття співучасників злочинець інколи заявляє, що діяв сам, але не може показати певні дії, наслідки яких виявлено в ході огляду місця події – спосіб відкриття сховища, звідки взято певні речі, як переміщав дуже важкі предмети, тощо. Або заявляє, що попередньої змови між співучасниками крадіжки не було, а коли пояснює, куди складали викрадене, то виявляється, що у всіх були з собою великі пусті сумки. По одній справі злочинець заявив, що діяв під примусом співучасника, але на експерименті почав плутатись, що співучасник робив і де знаходився, а потім признався, що діяв сам.

2. Перевірка можливості чути, бачити, відчувати запахи, вчиняти певні дії. Це одне з основних і класичних завдань слідчого експерименту, але потрібно створювати умови, найбільш наближені до обставин, які перевіряються, перевірки проводити неодноразово, повторювати в різних умовах. Наприклад, можливість чути залежить не тільки від наявності побічних шумів, але часто і від погоди – в сухому і вологому повітрі звук поширюється неоднаково, видимість в хмарну і сонячну погоду різна. Можливість відчувати запах залежить від напрямку і сили вітру, або від протягу в приміщенні. При перевірці можливості вчиняти певні дії слід враховувати екстремальний психологічний стан осіб в момент вчинення злочину – злочинець, втікаючи від поліції, перестрибнув через паркан, який при відтворенні не зміг перестрибнути, або потерпіла збила з ніг нападника, набагато сильнішого за неї. Тому в необхідних випадках для участі у відтворенні запрошується психолог в якості спеціаліста.

Фіксація ходу і результатів слідчого експерименту

На відміну від інших слідчих (розшукових) дій, фіксація ходу і результатів слідчого експерименту має певні складнощі. Це обумовлено її динамічністю, різноманітністю джерел отримання інформації, необхідністю постійного контролю за провадженням слідчої (розшукової) дії в цілому. Як свідчать результати слідчої практики, об'єктивна фіксація перебігу слідчої (розшукової) дії можлива за умови комплексного використання всіх способів фіксації, що передбачен законодавством України.

Основним способом фіксації ходу і результатів будь-якої слідчої (розшукової) дії є протокол, як джерело доказів у кримінальному процесі. Протокол слідчого експерименту складається з трьох частин – вступної, описової і заключної. Щодо вступної і заключної частини протоколу, то їх заповнення повинно відповідати зразкам оформлення кримінально-процесуальних документів. Описова частина протоколу повинна відображати хід і зміст слідчої (розшукової) дії.

Зважаючи на те, що обставини проведення слідчої (розшукової) дії не дають реальної можливості одночасної детальної фіксації її в протоколі, слідчий повинен вести записи чорнового характеру або використовувати диктофон.

Описова частина протоколу слідчого експерименту залежить від його мети і завдань, тобто відтворення дій, обставин події чи проведення дослідів і випробувань.

На початку описової частини необхідно зазначити точне місце знаходження слідчо-оперативної групи на момент початку слідчої (розшукової) дії, місця, де заплановано проведення дослідів чи випробувань, або місця розташування «вихідного пункту», з якого починається перевірка під час слідчого експерименту.

Якщо передбачається використання транспортного засобу, необхідно вказати його вид, реєстраційний номер, прізвище, ім'я та по батькові водія.

Після прибуття на «опорний» пункт, під час проведення відтворення дій, або на місце, де будуть проводитися дослідження чи випробування, слідчий повинен зафіксувати його місце розташування, обстановку на місці події на час

експерименту, факт і результати проведення реконструкції місця події, метеорологічні, звукові та інші умови, розподіл обов'язків між учасниками експерименту, кількість і місце їх розташування, способи і засоби зв'язку між ними, розподіл обов'язків між учасниками експерименту, зміст і послідовність проведених дослідів чи випробувань, їх кількість та варіанти виконання, час, який при цьому було затрачено, отримані результати.

Якщо під час випробувань будуть виявлені нові речові докази, що мають відношення до кримінального провадження, вони повинні бути зафіксовані за допомогою техніко-криміналістичних засобів, описані в протоколі слідчої (розшукової) дії, вилучені і відповідно упаковані.

Після закінчення слідчої (розшукової) дії слідчий складає протокол, зачитує його учасникам слідчої (розшукової) дії або надає його їм для ознайомлення. Якщо учасники слідчої (розшукової) дії мають зауваження або доповнення, слідчий вносить їх до протоколу.

Крім протоколу, хід і результати перевірки можуть фіксуватися за допомогою фотозйомки, відеозйомки, звукозапису.

Фотозйомку перевірки показань на місці може здійснювати слідчий або спеціаліст-криміналіст. З огляду на те, що на слідчого покладено керівництво провадженням слідчої (розшукової дії) дії, фіксацію бажано доручити спеціалісту. На фотознімках повинно бути відображено навколишнє середовище з об'єктами, які дозволяють визначити місце події, а також розташування учасників. Після цього проводиться оглядова фотозйомка місця експерименту. Під час провадження випробування слід зафіксувати місце знаходження кожного учасника слідчої (розшукової) дії відносно один одного. Демонстрація особою, показання якої перевіряються, своїх дій, а також дій інших осіб на місці події, об'єкти, сліди і предмети, що мають відношення до події кримінального правопорушення фотографують за правилами вузлової і детальної фотозйомки.

Отримані фотокартки оформлюються у вигляді фототаблиці – додатку до протоколу слідчої (розшукової) дії. На відміну від фотозйомки відеозапис під час експерименту дозволяє синхронно фіксувати зображення і звук, що забезпечує

максимально точно і об'єктивне відображення його ходу і результатів. Відеозапис повинен починатися на місці, що визначено слідчим, як місце збору учасників слідчої (розшукової) дії. Під час роз'яснення їм прав і обов'язків доцільно фіксувати зміст роз'яснень і особу кожного учасника перевірки великим планом.

Відеозапис прямування групи повинен здійснюватися таким чином, щоб зафіксувати маршрут руху, місце розташування учасників випробування, самотійність і добровільність дій особи, показання якої перевіряються.

На «опорному пункті» спеціаліст – оператор повинен зафіксувати саму обстановку місця проведення перевірки, пояснення особи щодо механізму події кримінального правопорушення, місця знаходження прихованих або залишених речових доказів та їх ознак, її дій, які вона має намір продемонструвати. Всі подальші дії особи, її пояснення, відповіді на питання слідчого, виявлені речові докази фіксуються за допомогою середнього, а при необхідності великого плану.

Під час слідчого експерименту може використовуватися звукозапис. Особливість застосування звукозапису під час проведення випробувань полягає в тому, що слідчий на місці провадження слідчої (розшукової) дії повинен максимально повно отримати і зафіксувати вербальну інформацію щодо майбутніх дій особи на місці перевірки, місця знаходження та особливостей залишених об'єктів. Факт їх виявлення повинен констатувати слідчий, а пояснення щодо причин їх виникнення або перебування на місці події – особа, чий показання перевіряються. Для отримання деталізованих показань слід використовувати доповнюючі, уточнюючі, нагадуючі та контрольні запитання.

Після закінчення слідчого експерименту всі учасники повинні прослухати звукозапис, який додається до протоколу слідчого експерименту. У разі надходження доповнень, зауважень від учасників, вони повинні бути занесені до протоколу слідчої (розшукової) дії.

План семінарського заняття (2 год.)

Питання для обговорення

1. Загальна характеристика слідчого експерименту.
2. Підготовка до слідчого експерименту.

3. Перевірка під час слідчого експерименту показів підозрюваного щодо наявності чи відсутності співучасників, попередньої змови та перевірка показів учасників кримінального провадження стосовно їх можливостей бачити, чути, відчувати запахи, учиняти певні дії.

4. Фіксація ходу проведення слідчого експерименту.

Вирішення ситуаційних завдань.

1. Бровкін підозрювався у вчиненні квартирної крадіжки шляхом проникнення через відчинене вікно. За заявою потерпілого серед викрадених речей був і телевізор «Sony», документи на який ним були надані. Бровкін заперечував крадіжку телевізора, пояснюючи це тим, що великі габарити зазначеного телевізора, унеможлиблюють винесення його через вікно квартири. Слідчий вирішив провести слідчий експеримент, проте потерпілий не погоджувався на проведення цієї слідчої (розшукової) дії у його житлі.

Чи можна провести слідчий експеримент у житлі особи, якщо вона заперечує проти цього?

Який порядок проведення слідчого експерименту у наведеній ситуації?

2. На допиті потерпілий Майдан заявив слідчому, що під час вчинення хуліганських дій Біда і Мамчур наносили йому удари руками і ногами, а коли він впав на землю, Біда вдарив його в обличчя деревяною битою.

Яку слідчу дію доцільно провести? Який порядок проведення такої СРД.

ВИСНОВКИ

Таким чином, слідчий експеримент є найбільш трудомісткою і складною слідчою дією, оскільки у ньому бере участь велика кількість осіб. Проте результати правильно проведеної слідчої дії відіграють важливу роль у процесі доведення вини осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, особливо за їх відмови від раніше наданих показань або у випадку смерті. Зрозуміло, що якісне та ефективне проведення слідчого експерименту вимагає ретельної підготовки, чіткої організації та використання низки тактичних прийомів і комбінацій, що не тільки дозволить одержати правдиві показання, а й та довести причетність певних осіб до злочинної діяльності.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

I. Нормативно-правові акти:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
3. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015
4. Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права людини : прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043
7. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>
8. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>
9. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 3 лютого 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
10. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду: Закон України від 1 грудня 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-вр>
11. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>
12. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>

13. Порядок зберігання речових доказів стороною обвинувачення, їх реалізації, технологічної переробки, знищення, здійснення витрат, пов'язаних з їх зберіганням і пересиланням, схоронності тимчасово вилученого майна під час кримінального провадження: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2012 р. № 1104 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1104-2012-п>

14. Про затвердження Інструкції про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплат винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 липня 1996 р. № 710 в редакції від 01.01.2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-96-%D0%BF>

15. Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС: Наказ МВС України від 10 вересня 2009 р. № 390 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-09>

16. Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: Наказ МВС України від 8 лютого 2019 р. № 100 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19>

17. Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події: Наказ МВС України від 3 листопада 2015 р. № 1339 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15>

18. Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 3 листопада 2015 р. № 1343 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15>

19. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: Наказ Офісу Генерального

прокурора України від 30.06.2020 № 298 URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>

20. Про затвердження Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини. Наказ МВС України від 29.09.2017 № 807/1193/279. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>

21. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України: Наказ МВС України від 06 липня 2017 року № 570 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17>

22. Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України: Наказ МВС від 20.05.2020 № 405 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0491-20#Text>

II. Спеціальна література:

1. Криміналістика: питання і відповіді: навч. посібник / А.В. Кофанов, О.Л. Кобилянський, Я.В. Кузьмічов та ін. Київ: Центр учбової літ., 2011. 280 с.

2. Настільна книга слідчого: наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін.; 2-ге вид. переробл. і доп. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 728 с.

3. Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І Криміналістика: підручник / за ред. П.Д. Біленчука. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Атіка, 2001. 544 с.

4. Удовенко Ж.В. Криміналістика: конспект лекцій / за заг. ред. В.І. Галагана К.: Центр учбової літератури, 2016. 320 с.

5. Криміналістика: мультимедійний підручник. До 50-річчя кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ. НАВС, 2015. URL:
https://www.naiu.kiev.ua/books/kruminalist/lections/lection_3.23.html.

6. Белкин Р.С. Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике. Москва: Юридическая литература, 1964. 222 с.

7. Криминалистика: учебник для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.Р. Россинская; под ред. Р.С. Белкина. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2004. 992 с. URL: http://vuzirossii.ru/index/uchebnik_dlja_vuzov_kriminalistikaaverjanova.

8. Белкин Р.С., Лифшиц Е.М. Тактика следственных действий. Москва: Новый юристь, 1997. 176 с.

9. Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): монографія. Харків: Харків юридичний, 2007. 432 с.

10. Чих Н.В. Следственный эксперимент при расследовании дорожно-транспортных происшествий: пособие для следователей ОВД / под ред. Н.А. Громова, А.П. Кругликова, В.С. Шадрина, Л.Б. Обидиной, А.Ф. Нужина, В.М. Казакова. Горький, 1984. 62 с.

11. Очеретяний В.А. Організація і тактика проведення слідчого експерименту: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2015. 216 с

III. Інформаційні ресурси:

1. Офіційний веб-сайт Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/>
2. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: www.rada.gov.ua
3. Урядовий портал. Єдиний веб-потал органів виконавчої влади. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/>
4. Офіційний веб-потал Міністерства внутрішніх справ України. URL: <http://www.mvs.gov.ua/>
5. Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. URL: <http://www.minjust.gov.ua/>
6. Офіційний веб-потал Міністерства освіти і науки України. URL: <http://www.mon.gov.ua/>
7. Національне агентство України з питань державної служби. URL: <http://nads.gov.ua/control/uk/index>
8. Інформаційно-пошукова правова система «Нормативні акти України (НАУ)». URL: <http://www.nau.ua/>

9. Вікіпедія Вільна енциклопедія. URL: <http://uk.wikipedia.org>

10. Електронна бібліотека Львівського державного університету
внутрішніх справ. URL: <http://www.lvduvs.edu.ua>